

VIII аср охири-IX аср бошида халифаликни ларзага келтирган огир сиёсий вазият аббосийларнинг Мовароуннахр ва Хуросонда олиб бораётган сиёсатини ўзгартиришга мажбур этди. Бирин-кетин Ўрта Осиёда тохирийлар, саффорийлар, сомонийлар дав-латлари ташкил топди. Мамлакатда содир бўлган бундай сиёсий ўзгаришлардан сўнг Мовароуннахр Хуросондан ажралиб ўз мустақиллигини тўла тиклаб олиш имконига эга бўлди. Мовароуннахрни бирлаштириб мустақам давлат тузган давлат арбоби Исмоил Сомоний, 900 йилда Хуросонни ҳам саффорийлардан тортиб олиб улкан дав-лат барпо этди. Халифа сомонийлар давлатини тан олишга ва унга ҳукмронлик ёрлигини юборишга мажбур бўлди. Шу тарика IX аср охирларига келиб Мовароуннахр халклари Араб халифалигидан абадий халос бўлади ва араб халифалигидан мустақил бўлган йирик феодал давлат-Сомонийлар давлати ташкил топади.

Сомонийлар мамлакатни бошқаришда давлат маъмуриятини ташкил этадилар. Мамлакат ўнта девон (девони вазир, девони мустафи, девони амир ал-мулк, девони соҳиб аш-шурат, девони соҳиби муайид ёки борид, девони мушриф, девони мумалликайи хос, девони мухтасиб, девони авкоф, девони казо аз-зия) бошқарувида идора этилган.

Сомонийлар ҳокимияти йирик заминдорларнинг манфаатини химоя қилувчи мустақил феодал давлат эди («мулки султоний», «мулк ерлари», «вакф ерлари») X аср охирига келиб мамлакатда авж олиб кетган ўзаро урушлар унинг иктисодий ва сиёсий кудратига катта путур етказди ва сомонийларнинг қорахонийлар давлатидан мағлубиятга учрашига олиб келди. XI аср бошларида сомонийлар давлати ҳудудларида икки давлат: қорахонийлар ва газнавийлар давлатлари пайдо бўлди.

Қорахонийлар давлатни эл-юрт ва вилоятларга бўлиб идора қилдилар. XI-XII аср-ларда Ўрта Осиёда мулкчиликнинг янги тури-иктаъ тартиботи ўрнатилади («мулки султоний», «иктаъ», «вакф ерлари», «мулк ерлари»). XII асрнинг 30-йиллари охирида Мовароуннахр Шарқдан келган кўчманчи Қорахитойлар ҳужумига дучор бўлди.

IX-XII асрларда мамлакат маънавий ҳаётининг асоси ислом мафқураси эди. Сомонийлар ислом мафқурасининг ривожига катта аҳамият бердилар. Бухоро Шарқда ислом динининг энг нуфузли марказига айланди. Масжид, мадраса ва хонақолар қуриш учун маҳсус жойлар ажратилди. Араб тили ва унинг имлоси жорий этилди.

Мовароуннахрда кўп ўтмай хатто она тилидан кўра араб тили ва ёзувини яхшироқ билган билимдонлар пайдо бўлди. Махаллий билимдонлар ўз ватанида қувгин остига олиниб, кўпгина толиби илмлар халифаликнинг марказий шаҳарлари-Дамашк, Коҳира, Бағдод, Куфа ва Басрага бориб билим олишга ва араб тилида ижод қилишга мажбур бўладилар. Давлатни бошқаришда аббосийлар маъмурияти кўплаб билимдон сиймоларга мухтож эди, чунки араблар орасида шу даврда давлат ишига яроқли бўлган билимдорлар хали оз, борлари ҳам заиф эди.

Энг машҳур маданият маркази шу даврда Бағдод шаҳри эди. Бағдодда «Байт ул хикма» (донишмандлар уйи) ташкил этилган эди. «Байт ул хикма»да Аҳмад Фаргоний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазийлар таълим олганлар. IX-X асрларда Ўрта Осиёда фан илмий асосларга эга эди. Унинг илдизлари Ўрта Осиё, айниқса,

Хоразм, шунингдек Бобил, Эрон, Хиндистоннинг антик дунёсига ва кадимги маданиятига бориб такалар эди. IX-XII асрларда араб тилида асарлар ёзган энг машхур олимлар Ахмад Фаргоний, Мухаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Абусалх Масихий, Абулхайр Хам-мар, Абуносир Аррон ва бошқалар эди.

1998 йил Ахмад Фаргонийнинг 1220 йиллиги нишонланди. Ахмад Фаргоний астроном, математик, географ эди. Багдод яқинда Ракок номли мавзеда расадхона қурилишига бошчилик қилиб, астрономия мактабини ташкил этади. Унинг «Астрономия асоси», «Самовий ҳаракатлар», «Юлдузлар ҳақидаги фан» номли асарлари машхурдир. Мухаммад ибн Мусо Хоразмий машхур математик, астроном, географ, тарихчи эди. Ватандошимиз алгебра фанига асос солди. Унинг «Ал-жабр», «Зиж», «Қуёш соати ҳақида рисола», «Суръат ул-арз», «Устурлоб ҳолати ҳақида рисола» каби асарлари Шарқ ва ўрб мамлакатларида илмий фикрларнинг ривожига самарали таъсир кўрсатди. Абу Наср Фаробий Шарқ фалсафасининг улуғ мутафаккири бўлиб, кадимги дунё фалсафий меросини саклашда ва ривожлантиришда катта ҳисса қўшди. У 160 дан ортиқ асар ёзган, улардан «Аристотелнинг «Метофизика» асари мақсадлари ҳақида», «Музыка китоби», «Бахт-саодатга», «Сиёсат ал-мадония» шулар жумласидандир. Абу Али ибн Сино икки соҳага- медицина ва фалсафага қизиқди ва бу соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритди. («Ал-қонун фит-тиб», «Китоб уш-шифо», «Донишно-ма», «Рисолат ат-тайр»). XVII асрга қадар Европада тиббиёт тажрибаси ва фани Ибн Сино гоёлари таъсири остида бўлган.

Хоразм маданияти хоразмлик улуғ олим Абу Райхон Берунийнинг номи билан боғланган. Абу Райхон Беруний 150 дан ортиқ илмий асар ёзган бўлиб, «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар», «Хиндистон», «Метеорология» каби йирик асарлари шулар жумласидандир. Беруний илм-фаннинг ҳамма соҳаларини яхши билган қомусий олим эди. У астрономия, геология, гидростатика, география, тарих фанларга катта ҳисса қўшди.

XI-XII асрларда ижтимоий фанлар ҳам анчагина тараккий этди. Масалан, шоир Абу Абдулло Рудакийнинг прозаик асарлари, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шохнома»си, Гардизийнинг «Зайн-ул-бахор» («Ўзгал хабарлар») асари, Мажидиддин Адмонинг «Тарихи мулки Туркистон» («Туркистон тарихи»), Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си, Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик» асарлари шу даврга оид бўлиб, ундан ташқари шу даврларда Замахшарий, Махмуд Қошғарий, Амак Бухорий, Сўзани Самарқандий қабилар ҳам ижод этдилар.

Бу давр Ўрта Осиёда меъморчилик санъати ҳам гурқираб ривожланди. Бухорода Дехгарон, Масжиди қалон, Намозгоҳ, Магоки Атторий масжидлари, Сурхондарёдаги Жарқўтон минораси, Қўхна Урганчда Фахриддин Розий мақбараси, Марвдаги Султон Санжар мақбараси, Талхожанбобо масжиди ва бошқа ёдгорликлар меъморчилик санъатининг ёрқин намуналари ҳисобланади.

IX-XII асрда дунёвий фанлар билан бирга диний билимлар ҳам кенг ривожланди. Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Бурхонуддин Марғилоний, Абу Хафс Кабир Бухорий каби уламолар ислом таълимотининг ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Ислам дини таълимотининг раънақи ва тарғиботининг кенгайишида Бухоро шаҳри марказий ўрин эгаллади. Тасаввуф таълимоти ривожланиб Ўрта Осиёда унинг турли хил йўналишлари (XII асрда Туркистонда Яссавия, XIII аср охирида Хоразмда Қубровия, XIV асрда Бухорода Нақшбандия) пайдо бўлди ва тарқалди.

